

«Сейфуллин оқулары-18(2): «XXI ғасыр ғылымы – трансформация дәуірі» Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары = Материалы международной научно-практической конференции «Сейфуллинские чтения – 18(2): «Наука XXI века - эпоха трансформации» - 2022.- Т.1, Ч.III. - Б.16-20.

КӨШПЕНДІЛЕР ӨРКЕНИЕТІНДЕГІ ТҰҒЫРЛЫ ТҰЛҒА – АСАН ҚАЙҒЫ

Жеткізгенова Ә.Т., ф.ғ.к.

Бисмильдина Д.Д., ф.ғ.к.

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Аннотация: Мақалада Асан қайғы (Хасан) Сәбитұлы (14 ғасырдың ақыры – 15 ғасырдың басы) – мемлекет қайраткері, ақын, жырау, би, философ, қазақтың данышпан ақылгөй жырауы, өз дәуірінің абызы, бас биі, Шоқан Уәлихановтың айтуы бойынша, қазақ халқының қамын, болашағын ойлаған «дала философы», осындай ойшыл, ел қамын жеп, қайғы-қасірет кешкен Асан атына кейін «қайғы» сөзі қосылып аңыздалып кеткен ұлы тұлғаның қазақ мәдениетіндегі орны сараланған.

Тірек сөздер: жырау, данышпан, желмая, зерттеушілер, ақпараттар, тарихи-мәдени сипаттар.

Көшпенділер өркениетінің аты аңызға айналған, тарихи тұғыры мықты тұлғасы, ұлы далада даналығымен дараланған дарынды ойшылы Асан Қайғы Сәбитұлы туралы мол деректер мен мәліметтердің әлі де болса зерделей зерттеп, ұрпақ жадына күмәнсіз, таза фактілермен жеткізу, осынша мол рухани байлықты сақтау жолында жүргізіп жатырған жұмыстар біршама екендігі баршамызға аян.

Халқымыздың асыл тінін көрсетіп, тегін нақтылайтын, мықты тарихымызды әйгілейтін Қазақ хандығының ұлт тарихындағы өлшеусіз даңқы мақтанышымызды арттырып, өзге ұлттар алдында мерейімізді өсіріп, өркенімізді кеңейтіп, абыройымызды асқақтатып, беделімізді аспандатып, елдігімізді көркейтетін ерекше ұлтжандылық сезім сыйлайды.

Ендеше, 2015 жылы 550 жылдық мерейтойы тойланған Қазақ хандығын құрушы тұлғалардың рухани демеушісі, ақылшысы, кеңесшісі болған абыз Асанның ел тарихының қиын кезеңіндегі замана көшінің алмағайып тұсында арпалысты оқиғалардың куәгері болғаны айдан анық. Оны Асан Қайғы болжамдарындағы ақпараттар мен тарихи-мәдени сипаттар, әсіресе, қоныс іздеп Желмая мініп жер шалған аяулы ақсақалдың көкірегі шерге толып, арман етіп, үміт артып, тілек сөзімен жүріп өткен жерлеріне айтқан сындарының өзі-ақ әйгілейді.

Бізді ойландыратын жайт, Асан Қайғы ел кезуге неге Желмая мінеді? Бес қаруын сайланған айтулы батырлар мінген тұлпарлар, арғымақтар, әрине, Асан Қайғыға табылмады деген ойдан аулақпыз.

Батырлық жырлар, тарихи жырлар, ғашықтық жырлар, лиро-эпостық жырлардың қай-қайсысында да басты кейіпкерлерге сенімді серік болған арғымақтар Асанда да болғаны анық.

Дегенмен, осы әулие, көріпкел дана қарияның ойсылқараға жаны жақын болып, өзіне жүрісін жайлы сезінгені, шөлге шыдамдылығы ерекше таңдауына да себеп болуы мүмкін ғой.

Осы орайда халқымыздың сүйікті ақын қыздарының бірі, филология ғылымдарының кандидаты, махамбеттанушы ғалым О.Тұржан өз мақаласында: «Дүниенің төрт бұрышы болмаса да, Африка мен Азияны, Еуропаның жартысын кеме мініп, кемесі жоқ жерді дала кемесі – түйемен аралаған саяхатшы Ибн Батута Арабиядан шығып, Африканы шарлап, Шри-Ланканы басып өтіп, Бағдат пен Мысырды, Каирды аралап өтіп, Үнді жерін кезіп, Византияға келіп, қазіргі Қырымның сай-саласын аралап, Волганы жағалай жүріп, Астраханға келіп, 1334 жылы қазіргі Атыраудың іргесіндегі Сарайшық қаласына маңдай тірепті.

Маңдай тіреп тұрып, «Бұл өзен жағасына орналасқан гүлденген қала екен. Бағдаттан кейінгі 2-ші жүзбелі көпір осы қалада екен» деп Сарайшық турал ең алғашқы жазба дерек қалдырған арабтың ұлы саяхатшы Ибн Батутаның осы дерегінің өзін енді біздер туристерге ақпарат ретінде ұсынып жүрміз. Өйткені бұл дерек – біздің тарихымыздың сонау дәуірден жеткен жаһұт тасындай» [1, 14] деп ұлы жиһанкездің әйгілі саяхатын түйе малының көмегімен жасағандығын тілге тиек еткіміз келеді. Бұл мысал дала кемесі – түйенің ұлы жиһанкездердің бағытынан таймай сапарын жалғастыруға сенімді серік бола білгендігінің тағы бір көрінісі болып шығады. Сонымен қатар, біздің Асан бабамыздың өз жүріп, жерге айтқан сынының көрінісі де бар. Қай жер болмасын, саналы адам баласына бір басып тұрған жеріне баға беру, сипаттау тән екендігі белгілі жайт қой.

2008 жылғы Алматы «Дайк-Пресс» баспасынан шыққан «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» «Желмая – шөлге төзімді, күшті де жүйрік түйе» деп берілген [2, 292].

Көрнекті мифолог ғалым С.Қондыбай да өзінің «Байырғы қазақ дүниетанымының негіздері» атты еңбегінде бірнеше ғалымның зерттеулерінен сүйене отырып: «Желмая – фольклорлық образ, асқан жүйрік, аса күшті, әрі шыдамды жануар дегенді білдіреді. Көркем шығармаларда осындай желдей жүйткіген маяның жүйріктігін бейнелеп айтуға байланысты Желмая деген атау жиі пайдаланылады. Нар түйенің ұрғашысы болып табылатын маяның жоғарыда аталғандай ерен қасиеттері бар фольклорлық образға қалай және қашан айналғаны жөнінде ғылыми дәлелдеме күні бүгінге дейін жоқ.

Қазақ фольклорындағы Желмая – ерен жүйрік, алапат күш иесі ғана емес, иесін қас-қабағынан танитын жанашыр, әрі қиын-қыстау сәттерде көмекке әзір ақылды жануар. Ел-жұртқа қоныс болатын Жерұйықты Асанқайғы жырау да шабысынан танбайтын, алыс жолдан талмайтын өзінің жүрдек Желмаясына мініп алып іздейді.

Жалпы түркітiлдес этномәдени дәстүр атаулыда түйе түйігі – жоғарғыдағы құдайлар, әулие-әнбиелер һәм періштелер мекендейтін әлем мен жердегі тіршілік кеңістігін жалғастырушы дәнекер (медиатор). Мұндай наным-сенім сонау салт аттылар өркениетінен – сақ-үйсін мәдениетінен бастау алады. Осы көне жосынның қазіргі күнге жеткен сарыны. Сібірдегі түркі халықтарының арғы әлемге сапар шегетін көлігі – ғұрыптық даңғыраны ақ атан, бура деп атайды. Көптеген әпсаналарда әулие жандарды о дүниеге ақ атан алып кеткені туралы мифтік желі кездеседі. Мысалы, бір аңыздарда Қаракерей мен Райымбек батырлар бұл дүниеден бақи дүниеге ақбас атанмен сапар шеккен деседі» [3,256] деген деректермен қоса, ғалым түйе малының пірі Ойсылқара турасында: «Ойсыл қара сөзінің шығуы – жалпы ислам әлеміндегі әулие Уайс әл-Қаранидың атымен байланысты. Түйе пірін арабтар Вайс Харра, түркімендерде Вайс баба, Вейсел гара, қырғыздарда Ойсулата, өзбектерде Сұлтан Вайс аталады. Көптеген авторлар Ойсылқара пірін түйе бағудың қыр-сырын шебер меңгерген жан, түйе піріне айналып кеткен Мұхаммед пайғамбардың өзі жақын тартқан замандасы Уайс әл-Қаранидың есімімен байланысты қалыптасқандығын айтады» [3,270], – деп нақты деректерді жинақтай ұсынады.

Араб әдебиетінде түйеге ерекше ықылас білдіріп, құрмет тұтатын бәдәуи ақындары шығармашылығы турасында зерттеуші Ә.Дербісәлиевтің: «Бәдәуилер түйе шаруашылығымен айналысқан. Өйткені, олар өмір сүрген географиялық орта, түздіктердің ғұмырын түйемен мықтап матастырады. Олар түйені аса жоғары бағалайды. Сондықтан да бәдәуи ақыны сұлу қызды суреттегенде, міндетті түрде өз түйесінің сұлулығын да қозғай кетеді.

Арабтардың көптеген ақындары өз өлеңдерін астына мініп жүрген түйесін суреттеуден бастайды. Бұл жайлы араб әдебиетінің үлкен зерттеушісі, академик И.Ю.Крачковский (1888-1951): «Шайырлар кейде түйенің сұлулығын тәптіштеп баяндағаны сонша, олардың суреттеулерін әділ де дұрыс бағалау үшін осы бір қасиетті жануар сырының әуесқой да нағыз білгірі болуға тура келеді» дейді» [4, 15] деген пікірлеріне айрықша назар аударуға тура келеді.

Тағы бір ерекше қызықтыратын мәлімет – И.Ю.Крачковский, Карл Броккельман, И.М.Фильштинскийдің зерттеу еңбектерінде түйенің жүріс әрекеті мен арабтардың ән салу әуендеріндегі тамаша гармонияның (үйлесім) бар екендігін Ә.Дербісәлиев жіті аңғарып, ескеріп отырған: «Көшпелі бәдәуилер түйенің жоғары айтылған қасиеттерінен бөлек музыка сазына өте сезімтал екендігін ерте кезде-ақ байқаған. Неміс шығыстанушысы Карл Броккельман (1868-1956) «бәдәуи өлеңдерінің өлшемі түйенің жүрісіне байланысты туған, өйткені түйеге мініп бара жатқан бәдәуи өз өлеңдерінің ырғағын түйенің жүрісіне ыңғайлап айтады» - дейді.

Араб өлең өлшемі (аруд) латын немесе грек өлеңі секілді квантативті. Бұл созылыңқылары әрқилы буындардың ауысып келуі деген сөз. Қысқа және созылыңқы буындар жиылып бунақ құраса, ал екі және үш бунақ жарты өлең (полустушия) түзеді, ал екі жарты – өлең міндетті түрде үзілістік арақатынаспен бөлініп – бәйіт деп аталатын өлең құрайды.

И.М. Фильштинский онан әрі созылыңқы және қысқа буындардың ауысып келуіне тікелей байланысы бар араб поэзиясында он алты өлең өлшемі бар екенін айтады да «Араб филологтары бұл өлшемдерді көшпелі бәдәуилердің көлігі болған түйенің жүру ырғағына байланысты туған» деген жорамал жасайды» [4, 16].

Осы орайда Асан Қайғы шығармаларында түйе жүрісіне лайықталған өлшемдердің барлығын нақтылау филолог ғалымдар мен өнертанушылардың, сазгерлердің еншісінде екендігін де атап өткен жөн.

Бұл әрине, абыз шығармаларының басым бөлігі Желмаямен жер шалған сапарында кейде торыға, кейде толғана, кейде үрейлене, кейде үміттеніп жүріп дүниеге келген болуы мүмкін деген ойдан туындаған пікіріміз.

Асан Қайғының ел кезіп, жер аралай жүріп, көңілін орнықтырып, жанға сая боларлық қонымды қоныс іздеу сапары сан тарау жолдардан, ұзақ жылдардан тұрғаны да белгілі. Кең байтақ өлкеміздің бір-бірінен соншалықты қашық орналасқан жерлерін Желмаясымен кезген аяулы абыздың еңбегі нағыз қоғам қайраткерінің әрекетімен пара-пар. Сапарға көп шығып, ел көріп, жер танып, әлем кезген жандарды саяхатшы десек, Асан Қайғы Сәбитұлының да осы атауға сиятын үлкен еңбегі бар деуімізге негіз бар.

«Біздің өз ұлтымыздың дерегі ауыз әдебиеті арқылы бүгінгі күнге жеткен ең алғашқы саяхатшыларының бірі деуге келетін – Асан Қайғы. Біз Асан бабаны «саяхатшы» демейміз. Біз оны – жерұйықты іздеген данышпан дейміз. Өйткені, қазіргі туристердің мақсаты – тек ел мен жер көріп, жай танысып қайтуды мақсат ететін болса, ол дәуірдің ел мен жер кезгендері ұлы мақсатты көздеді. Ол сол дәуірдің талабы әрі қажеттілігі еді. Асан бабамыз да ұлы мақсат жолында ел жадында сақталатын ұлы да ұлағатты сөздерін айтып, халықтың санасына сіңіріп, өз ізімен қазақ жұртының ежелгі мекеніне өзіндік қазық қағып кеткендердің бірі.

«Қырында киік жайлаған, Суында балық ойнаған, Оймауыттай тоғай егіннің Ойына келген асын жейтұғын, Жемде кеңес қылмадың» деп ел билеген билерді сынап отырып, сол жердің қасиетін қоса айтып отыратын Асан қайғының «Ойыл көздің жасы еді, Ойылда кеңес қылмадың, Ойылдан елді көшірдің. Елбең-елбең жүгірген, Ебелек отқа семірген, Екі семіз қолға алып, Ерлер жортып күн көрген» ... деп жырлайтын Асан Қайғы өзінің ел кезгендегі мақсатын тек қыдыру емес, жер жұмағын іздеу және ел жайлауға ыңғайлы жерді іздеп, халқына жайлы қоныс табу екендігін өз жырларына қосып, айтып отырғаны аңыздардан белгілі. ...Асан қайғы «Көшіп-қонып жүрмеген, жер қадірін не білсін?» деп адам боп жаратылғанның танымалдыққа ұмтылуын насихаттап өткен. Ол қонысқа жайлы Жерұйықты, татулық пен бірлікке негіз болар мән-мағынаны іздесе, антикалық заманның саяхатшылары негізінен сауда, білім, діни сапарларда жүрген екен» [1, 16]

Ғалым осы пікірлерімен ұштастыра Асан Қайғыға биік тұғырдан орын беріп: «біздің жеріміз туралы нақты сипаттама берген Асан Қайғыны да

туризм тарихының көсемдері десе болады» [1,12 б] деп, Марко Поло, Васко де Гама, Христофор Колумб сияқты тұлғалармен қатар қояды.

Түйе өте сезімтал жануар. Асан Қайғының жалғыз өркешті жүйрік түйе – Желмаямен жер шарлауы оның тек төзімді, мықты, жүйрік, шөлге шыдамдылығында ғана емес, осы сезімталдығында да болуы мүмкін.

Қазақтың ақын-жыраулар шығармаларындағы жоқтау жанрының образдық поэтикалық желісінде салыстырыла алынған бейнелер мен теңеулер арасында түйе малына қатысты тұстары да көп ұшырасып отырады.

Мысалы, халық ақыны, Маңғыстау өлкесінде ғұмыр кешкен Сәттіғұл Жанғабылов жоқтауында «ботасы өлген түйедей, күндіз-түні зарланып» деп баласын жер қойнына берген қаралы көңілін түйемен салыстыра береді. Бауыр еті баласы өлген адам қайғысының сөзбен суреттеп болмас ауыр хал. Жалпы перзент қайғысына қасірет шегу азабы төрт түлік ішінде түйе малында ауыр өтеді. Ақынның осындай хал-күйін қазақ халқы, соның ішінде Маңғыстау өлкесінің климаттық ерекшеліктері жағдайында тіршілікке қолай көріп ұсталатын ойсыл қара – түйемен салыстыруы заңды да. Себебі, ботасы өлген түйе зар илеп, бебеу қаға боздағанда естіген жанның төбе құйқасын шымырлатып, жанын қоярға жер тапқызбайды. Қазақ халқы түйе түлігінің психологиясын жақсы білетіндіктен күйігін сейілту үшін өлген ботаны терісінен сыпырып, ішіне шөп-шалам толтыра нығыздап, енесінің алдына тұлыбын қояды. Сол кезде ботасының тұлыбын иіскеген енесі көзінен парлаған жаспен қоса емшегінен иіп ағыл-тегіл сүт жосиды. Өрістен қайтқанда алдынан тайрандап шығар ботасының серейген тас тұлыбын мекірене иіскей-иіскей ана-жүрек көңілі жұбанып, қайғысы сейілгендей болады. Перзент қайғысының күйігін баса алмай сенделген аруана-жүректің қайғылы халі Сәттіғұл жоқтауларымен үндестікте көрінеді.

«Түйе ұстаған қазақ елінің поэзиясында нар, атан, інген, бота бейнелерінің де алатын орны үлкен... . Ботасынан айрылған боз інгеннің күңіреніп боздауы – қазақ поэзиясында аналық мейірім, махаббаттың символы» [5, 34-б.].

Демек, Асан Қайғының қазақ елінің мемлекеттік шекарасын айқындап, әділетті заң үстемдік құрар келешегі кемел ел болуды аңсап, болашағы жарқын ұрпағына Жерұйығын іздеп, жаны жай таба алмай сенделген сәтінде, сар далада иесіне қосыла Желмаяның да күңірене желген күйі үйлесім тапқан болар.

Тіл алсаң, іздеп қоныс көр,
Желмая мініп, жер шалсам,
Тапқан жерге ел көшір,
Мұны неге білмейсің!?

деп, табаны тимеген жер қалмай, қазақ жерін түгелге жуық шарлап, ел тұтастығын армандаған ұлы ойшыл, данышпан, көріпкел, ақын, абыз Асанның артына қалдырған жер тану, ел танудағы тұтас энциклопедиялық ілімінің нәтижесін бүгінгі таңда тәуелсіз елі игеруде. Сол игілікті Асан Қайғы армандаған тәуелсіздіктің жарқыраған ақ таңының нұрымен оянып, бейбіт күннің шуағына шомылған ұрпақтары көруде.

Асан Қайғы Сәбитұлы сөз өнеріне ғана емес, сандаған күйлердің авторы ретінде саз әлеміне де өрісті өрнек салып рухани элитаның көрнекті қаламгері болуымен қатар, ел тұтқасын ұстаған саяси интеллигенцияның да көшбасында болған қайраткер.

Данышпан Асанның жерге берген сипаттамасына орай: «Біз туристік нарықтың есігінен енді ғана еніп жатқан елміз. Жоғарыда айтылған Асан Қайғының қазақ жерінің әр өңірі туралы жазған деректерін туристік маршруттың маңызды құжаттары ретінде көрсетіп, бірнеше тілге аударып, интернет арқылы тарататын ақпараттарымызға пайдалану да тиімді болар еді» деп халық игілігіне жаратуды ұсынған ғалым О.Тұржанның пайымды пікірімен қорытындылай отырып, бар ғұмырын адамзатқа деген мейірімге арнаған, ел мүддесі мен жұрт қамын көздеп, өмір шындығын саралай ой түйдіретін қуатты жырларын қалдырған асыл текті абыздың өзі жүріп өткен жерге қазақтың жері екендігін айқындап кеткен сын-баға анықтамасын мөр таңбадай қабылдаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Оңайгүл Тұржан. «Жер үсті толған туристер» Тұмар. [Текст] / Республикалық әдеби-көркем журнал, -2018. -№5(60).
- 2 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2008. –968 б.
- 3 Қондыбай С. Байырғы қазақ дүниетанымының негіздері [Текст] / – Алматы: Қазақ тілі, 2018. – 480 б.
- 4 Дербісәлиев Ә. Араб әдебиеті. Алматы, 1987.
- 5 Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. –Алматы: 1973. – 212 б.